

Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelítésben*

A cím voltaképpen két kérdést rejt: I.: szükség van-e a magyar nyelvtörténet más-fajta megközelítésére? és II.: mi a történeti szociopragmatika? Írásomban a kérdések sorrendjében igyekszem megadni a választ.

* Az írás eredeti változata előadás formájában az MTA Nyelvtudományi Intézetében hangzott el 2003. február 20-án. A történeti pragmatikával kapcsolatos vizsgálódásaimat és így e tanulmány megírását a Nyelvtudományi Intézet vendégkutatói ösztöndíja tette számomra lehetővé 2002 szeptembere és 2003 januárja között. Köszönettel tartozom Fehér Erzsébetnek, Haader Leának, Pusztai Ferencnek, Reményi Andrea Ágnesnek és a cikket értő gondossággal szerkesztő Juhász Dezsőnek: a velük való beszélgetések, a témával kapcsolatos gondolataik, megjegyzéseik, egyetértő vagy éppen ellentétes véleményük értékes segítséget jelentett.

I. Szükség van-e a magyar nyelvtörténet másfajta megközelítésére?

Hasonló tartalmú kérdéseket korábban már mások is tettek fel, ezeket a továbbiakban röviden érintem. Az ok, ami miatt már itt utalok MAITZ PÉTERnek a Magyar Nyelvőrben megjelent cikkére (A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán: Nyr. 2000: 501—13), az, hogy az ő kérdése és a kérdésre adott válasza is több vonatkozásban megegyezik az enyémmel. Bár ő a német nyelv magyarországi történetével kapcsolatosan teszi a megállapításait, tárgyánál fogva értelemszerűen a magyar nyelvtörténetírásról is szól. Írása és a jelen írás között az a különbség, hogy

a) én a magyar nyelvtörténeti kutatásokat állítom a középpontba, és lévén a klasszikus magyar nyelvtörténeti iskolán felnőttem és jó ideje abban működő nyelvész, a (jobb híján) hagyományosnak nevezett magyar nyelvtörténet felől közelítem meg a kérdéskört;

b) vele ellentétben nekem ezúttal nem célom, hogy átfogó, komplex nyelvtörténeti elméleti koncepciót mutassak be. Inkább a magyar nyelvtörténeti kutatások jelenlegi állapotának igen vázlatos áttekintése mellett, egy hiányra hívom fel a figyelmet. E hiány megszüntetésének lehetőségeit igyekszem — más nem lévén, külföldi mintákra támaszkodva — kicsit konkrétabb példákon felvillantani.

1. A magyar nyelvtörténet „hagyományosan”. — Úgy gondolom, a nyelvi változások történetében (is) két alapvető kérdés van: a hogyan? és a miért?. Mindazonáltal míg a hogyanokra, vagyis a változások lefolyásának módjára, a nyelvtörténet folyamatosan megkísérel választ adni, ezt alapvető feladatának tartja, addig a miértekkel, azaz a változások okainak firtatásával csak addig foglalkozik, amíg a rendszereken belüli mozgások, összefüggések értelmezése ad valamiféle magyarázatot, azon túl nem megy, mondván: az már nem a nyelvtörténet kompetenciája.

HERMAN JÓZSEF 21 évvel ezelőtt fölített kérdése ma is fölmerül: „...a nyelvi rendszer változásainak oksági jellegű magyarázata beletartozik-e egyáltalán a nyelvtörténeti kutatás reálisan megszabható feladatrendszerébe?” (Szociolingvisztika és nyelvtörténet: MNy. 1982: 4). Úgy tűnik, a jelenlegi magyar nyelvtörténeti közvélemény döntő része ma is osztja a szerző lényegében nemleges választát: „...a legnagyobb, legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája.” (i. m. 8).

a) A magyar nyelvtörténeti szemléletmód máig dominánsan rendszerközpontú. Az, hogy „rendszerközpontú”, azt jelenti, hogy irányultságát a ’nyelv mint rendszer’ gondolat határozza meg, szemben más, például nyelvhasználat- (vagy akár ’nyelvhasználat mint rendszer’) kiindulású megközelítési módokkal. Így vizsgálatának tárgya mindenekelőtt a grammatika, azaz a nyelvi rendszer (fonológia, morfológia, szintaxis, szemantika, szókészlet) változása, belső mozgásai. E tétel igazolását, illetve tudománytörténeti okainak elemzését többen is elvégezték (pl. MAITZ i. m.; MAITZ PÉTER — MOLNÁR ANNA, Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. In: CSATÁR PÉTER — MAITZ PÉTER — TRONKA KRISZTIÁN szerk., A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 322—35; JUHÁSZ DEZSŐ, Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN — JUHÁSZ DEZSŐ — PÉNTÉK JÁNOS szerk., Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Debrecen—Jyväskylä, 2002. 165—72; stb.), ezért további bizonyítást itt nem érzek szükségesnek.

b) A magyar nyelvtörténet rendszerközpontúságából természetesen fakad, hogy a tudományterület érdeklődése eddig ha nem is kizárólag, de igen nagy hangsúllyal az ős- és ómagyar korra korlátozódott — hiszen a legtöbb (a nyelvi rendszer szempontjából) fontos dolog akkor történt.

c) Mindezekből logikusan következnek a hagyományos magyar nyelvtörténetírás harmadik sajátossága: azon kívül, hogy figyelembe veszi a legújabb kori nyelvjárási hangfelvételek tanulságait, kizárólag az írott nyelvet tanulmányozza, pontosabban azt a nyelvváltozatot, ami az eredetileg is írásbelinek szánt műfajok sajátja — hiszen az ómagyar korból más nem is maradt fenn (az ősmagyarból meg tudjuk, még annyi sem...).

Természetesen a korábbi szakirodalomban is voltak utalások a nyelvi változásoknak a nyelven kívüli okaira. Ez egyrészt elkerülhetetlen, ha valaki például jelentéstannal, szókészlettel, etimológiával, névtannal foglalkozik. Másfelől a nagyobb, összefoglaló jellegű munkák mindig szenteltek teret a nyelvet beszélő népet és így a nyelvet is érintő történelmi, társadalmi, művelődéstörténeti stb. körülményeknek, illetve azok feltételezett hatásának (legnyilvánvalóbban BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelv életrajza”-ban — Gondolat Kiadó, Bp., 1963.). De: annak ellenére, hogy például BENKŐ LORÁND „A történeti nyelvtudomány alapjai” című munkájában (Tankönyvkiadó, Bp., 1988.) a korábinál már hangsúlyosabban foglalkozik a nyelv történetének ezzel az aspektusával, az ún. nyelven kívüli okoknak és a nyelvi változásoknak az összefüggéseit inkább csak a jelentéstan és a szókészlettaglalja. E vonatkozásban a mindig is kiemelt fontosságú fonológia, morfológia és szintaxis szinte érintetlen. Maga a megnevezés is — „külső”, illetve „belső” nyelvtörténet — azt a benyomást erősíti, hogy itt két, ugyan alkalmanként laza szálakkal kötődő, de lényegében mégiscsak különálló dolgról van szó.

2. A magyar nyelvtörténet a pragmatikai fordulat óta. — A szinkrón nyelvészetben bekövetkezett pragmatikai fordulat, amely a nyelvhasznlát felől megközelítő kutatási irányzatok megszületését eredményezte, a történeti nyelvészetben nem hozott áttörést, bár időről időre, eléggé szórványosan, megfogalmazódik a — változó radikalitású — vágy a hagyományos szemléletmódnak a szociolingvisztikai szemléletmód irányába történő elmozdulására vagy bővülésére. A vélemények bővebb ismertetésére itt most nincs lehetőség, ezért a kiragadott, ugyanakkor jellemzőnek mondható példákat csak szemléltetésül mutatom be.

A már idézett HERMAN JÓZSEF-cikk azt a kérdést járja körül, hogy alkalmazhatók-e a szociolingvisztika módszerei, eredményei és szemléletmódja a nyelvtörténetben. Ő akkor gyakorlatilag nemleges válaszra jutott, valamint a fentebb már idézett megállapításra a nyelvtörténet legfontosabb feladatát illetően.

Jó néhány évvel később SÁNDOR KLÁRA gyakorló szociolingvisztaként határozottan és sok ponton meggyőzően érvel két cikkében is amellett, hogy a szociolingvisztika eredményeit nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvtörténet, illetve hogy a teljességre legalábbis törekvő nyelvészeti kutatásokban miért nincs értelme szinkroniát és diakroniát, és velük együtt természetesen a szinkrón és diakrón kutatásokban alkalmazott szemléletet és módszereket élesen különválasztani (Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás*. JGyF Kiadó, Szeged, 1998. 57—84; A magyar—török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN — SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Kalligram Könyvkiadó, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1998. 7—26).

A nyelvtörténész-dialektológus JUHÁSZ DEZSŐ távolságtartóbb a szociolingvisztikával szemben. HERMAN 1982-es tanulmányára reagálva felteszi a kérdést: „miért kell a tiszteletreméltó eredményeket felmutató történeti nyelvészetet épp a szépreményű, de mégiscsak fiatal szociolingvisztikának felemelnie?”, azaz csökkenő presztízsét helyreállítania (JUHÁSZ DEZSŐ, *Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományiszemléleti kérdések*. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTEK szerk. i. m. 167). Ugyanakkor ebben az írásában a dimenzionális nyelvészleletről mint kívánatos kutatói hozzáállásról be-

szél: azt a nyelvészeti látásmódot nevezi így, „amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió.” (i. m. 166). Ennek a gyakorlati megvalósíthatóságát ő elsősorban a „nyelvészet különböző ágai közötti munkamegosztás”-ban látja, azzal a megjegyzéssel, hogy bármely nyelvelírás és a nyelvi magyarázatok látókörében legyen ott a „kiterjesztés lehetősége, igénye, még akkor is, ha később kiderül, hogy valamelyik dimenzió vizsgálata az adott részrendszer vagy probléma tekintetében indifferens.” (uo.).

Az utóbbi néhány évben fölbukkant a magyar szakirodalomban a történeti szociolingvisztika fogalma is: külföldi irodalom nyomán, egyelőre csak elméleti alapvetésként.

ZELLIGER ERZSÉBET két cikkében (Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez: Magyar Nyelvjárások 38. 1999. 505—12, A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTÉK szerk. i. m. 303—7) elsősorban MATTHEIER és ROMAINE nyomán a történeti szociolingvisztikát olyan diszciplínaként írja le, amelynek „csupán a külső nyelvtörténet tartozik az érdeklődési körébe” (HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTÉK szerk. i. m. 305). Fő feladata a nyelvi változási folyamatok rekonstruálása olyan módon, hogy „a folyamatokat a maguk társadalmi beágyazottságában tárja fel” (i. m. 304). Hogy ez pontosabban mit jelent, kiderül pár sorral később: „A nyelvi jelenségek keletkezése körében azokra a körülményekre kell a figyelmet összpontosítani, amelyek a nyelv külső történetével vannak kapcsolatban. (Ilyenek pl. a nyelvi érintkezések, a népszerűség belső mozgása, a társadalom szerkezetének tagolódása stb. hatása a nyelvi változásokra, az egyes nyelvi részrendszerekben bekövetkezett módosulásokra.)” (i. m. 305).

Ebben a megközelítési módban nincs jelen a nyelvhasználók közötti hétköznapi kommunikáció, a szemtől szembeni, beszélő és címzett közötti interakció vizsgálata, az egyes konkrét nyelvi jelenségeknek a kommunikációs kontextusukkal együtt történő vizsgálata.

Az általam ismert magyar szakirodalomban először MAITZ PÉTERnek a már említett Nyelvőr-beli írásában jelenik meg a történetiséggel összefüggésben a pragmatika is. MAITZ ismerteti a MATTHEIER-féle felosztást a nyelvtörténet tárgyköréről; ez már tartalmazza a szociopragmatikai megközelítést is (i. m. 508). MOLNÁR ANNÁVAL közös újabb cikke folytatja a gondolatmenetet: „szociopragmatikus irányultságú nyelvtörténetírás” kívánalmáról szól (MAITZ—MOLNÁR i. m.). A szerzők a szövegten felől közelítik meg a kérdéskört (a tanulmány alcíme: A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben). A történeti szövegnyelvészeti kutatások középpontjába a szövegtípusokat és szövegfajtákat, valamint ezek különböző irányú meghatározottságának vizsgálatát helyezik. Szólnak az orális kommunikáció rekonstruálásának és kutatásának a problémáiról is, és arra a következtetésre jutnak, hogy a történeti szövegnyelvészet határtudományaként értékelt történeti konverzációelemzés (történeti társalgáselemzés) többé-kevésbé utópisztikus vállalkozásnak tekinthető (i. m. 333—4). Annak ellenére, hogy a történeti forrásokkal és adatokkal kapcsolatos súlyos nehézségek számomra is nyilvánvalóak, nem osztom a szerzők pesszimizmusát — a kérdésre írásom egy későbbi részében visszatérek.

Az ismertetett tanulmányok — a szemléletmóddal és konkrétan a történeti szociolingvisztikával foglalkozók is — elméleti kérdéseket vetnek fel, elméleti koncepciókat közölnek.

A következő kérdés az, hogy mi van a gyakorlatban. Bár több körülmény folytán is egyre nyilvánvalóbb, hogy a történeti nyelvészetben a b e s z é l t n y e l v, és ily módon a közép- és kora újmagyar kor kutatására nagyon is megérett a helyzet, nehezen indul meg ez a folyamat.

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” (BENKŐ LORÁND szerk., Akadémiai Kiadó, Bp., 1991—1995.) folytatásaként van ugyan nagyszabású középmagyar kutatás (a Nyelv-

tudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályán), de ez, folytatás jellegéből következően, éppúgy elsősorban rendszertörténet mint az előzmény — bár tárgyánál fogva valószínűleg jóval több lesz benne az utalás a beszélt nyelvi sajátosságokra.

Van azért — ha még kevés is — középmagyar beszélt nyelvet vagy ahhoz közel álló nyelvváltozatot a vizsgálat középpontjába helyező tanulmány: az utóbbi időkből pl. B. GERGELY PIROSKA vagy PUSZTAI FERENC írása (B. GERGELY, A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN—JUHÁSZ—PÉNTÉK szerk. i. m. 187—99; PUSZTAI, Beszélt nyelv a középmagyarban: Névtani Értesítő 21. sz. 380—6). Ezek a cikkek mindazonáltal, bár megjelennek bennük pragmatikai szempontok is, elsődlegesen nem a szociopragmatika felől közelítik meg tárgyukat.

Fölvetődhet a kérdés: „Miért, fontos ez?” Sokszor hallott vélemény, amire egy ideig magam is hajlottam: „Hiszen mi is lényegében azt mondjuk, amit ők, csak kevésbé hangsúlyosan és kisebb elméleti körítéssel.”

Tényleg csak erről volna szó? Fejtegetéseimet ezen a ponton két frappáns elemzés-(részlet)nek kellene alátámasztania. Az azonos (magyar nyelvtörténeti) jelenséget vizsgáló szövegek egyike egy rendszerközpontú szemléletmódot tükröző tanulmányból, másika pedig egy szociopragmatikai kiindulásúból származna. Összehasonlításuk vélhetően meggyőzően mutatná a kétféle megközelítési mód közötti különbségeket. Csakhogy ez az írássom éppen arról szól, hogy az utóbbi, történeti pragmatikai megközelítésű tanulmányok egyelőre teljességgel hiányoznak a magyar nyelvtörténeti kutatásokból — ami nem csoda, hiszen magával a (külföldön is még nagyon új) szemléletmóddal is csak most ismerkedünk.

Mivel ennek az írásnak a keretében nem vállalkozhatom e hiány pótlására, kénytelen vagyok felelős példákön és csak jelzésszerűen érzékeltetni a különbséget.

Elsőként egy jellemző részletet közlök egy nem pragmatikai kiindulású, a beszélt nyelvhez közel álló nyelvváltozatot (magánlevelezést) vizsgáló, a kommunikációban részt vevő személyek közötti viszony kérdését és ennek nyelvi vonatkozásait az elemzés középpontjába állító rendszerközpontú megközelítésű dolgozatból (SÁROSI ZSÓFIA, Magyar nyelvű megszólítás és említés XVI. századi misszilisekben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. 1984.).

Az értekezés részlete a „Megszólítások és említések viszonya” című fejezetből való. A szóban forgó levelező felek: Telegdy Pál; felesége, Várday Kata; Ugnotné Losonczy Anna, Várday Kata rokona; Báthory István, aki szintén rokona Várday Katának, és jó viszonyban van vele is és férjével is.

„Telegdy Páléknak hosszan húzódó birtokperük volt Losonczy Annával: Ugnotné erőszakkal magánál tartotta Várday Kata garani és szentmártoni birtokrészeit, amelyet Telegdyék többszöri kísérletezés ellenére sem tudtak visszaszerezni. Egyik kísérletük bizonyítéka a 11. levél, amelyet Telegdy Pál írt feleségének, és amelyben kéri, hogy az általa előre megfogalmazott levelet lemásolva küldje el Losonczy Annának. [...]

Sem Telegdy Pál, sem Várday Kata nem szereti Losonczy Annát — most azonban nagy a tét, és a játszmaiban csak ők veszíthetnek. Ősi, mindig beváló fogáshoz folyamodik hát Telegdy Pál: »felülcímzi« Losonczy Annát, akiből az így neki járó *kegyelmed* helyett *nagyságod*, *nagyságos* lesz. A hosszú és cirkalmas címzésben a ráhatásnak minden eleme megtalálható: a *nagyságod* a maximális társadalmi tiszteletadás jele, de legalább olyan fontos a szintén kellő tisztelettel hangsúlyozott jó rokoni kapcsolat is (»nekem βerelmes αβoniomnak nenemnek« — nem tudjuk, a 16. század végén mennyire volt tudatos a társadalmi és rokonsági viszonyt jelölő szavak sorrendje a megszólításban, de nagyon valószínű, hogy ebben a levélben ez a sorrend nem a véletlen műve!) A *szerelmes asszonyom néném* szerkezetet a bevezető formulában rögtön megismétlődik egy »mint«-tel bevezetett, értelmező szerepű nyomatékosító fordulat keretében: »Szolgálatomat írom

kdnek mint βerelmes Aβoniomnak Nenemnek»; de ezen kívül még két (!) személyes névmást helyettesítő forma is van a hosszú formulában. Jellemző az is, hogy míg Telegdy Pál a feleségének küldött levelek bevezető formuláiban általában »köszönetét írja«, addig itt Várday Kata »szolgálatát írja« rokonának. [...]

Az ősi, jól bevált fogás, a felülcímzés a megszólítottat magasabb társadalmi pozícióba helyezi, mint amelyet valójában megérdemel. Nagyobb a hatás, ha ugyanakkor a levélíró magát gyámoltalannak, kicsinek, kiszolgáltatottnak mutatja be. Tudja ezt Telegdy Pál is, él is vele: »ne igjekezik βeginj arua attiafiat meg niomoritanj«. Az írás a töretlen bizalom jegyében zárul, de azért nyomatékként a végére egy alázatos hangú aláírást is szerkeszt Telegdy Pál: »Ngod βeginj attiafia βolgaloja Vardaj Kata«.

Ettől a [...] levéltől sokat vártak az írói. A reménykedés, majd a fokozatos reményvesztés állomásait nagyszerűen mutatja az a néhány említés, amit Telegdy Pál leveleiben találunk Losonczy Annáról. A 11., Várday Katának szóló levél bizakodva, a rangjának és személyének kijáró teljes tisztelettel említi »Vgnotne aβoniomat«. A 12. levélben még biztatja Várday Katát, hogy ne vonakodjék »nagyságosnak« nevezni Losonczy Annát, hiszen ha sikerül elintézni a birtokügyet, utána annak hívja, aminek akarja. Ez a levél korántsem szól olyan tisztelettel a »Ngos neuü« felől, mint az előző, de ügyeik még függőben vannak, ezért nem is bántó hangú. A 13. levélben aztán Telegdy Pál értesíti feleségét, hogy Losonczy Anna, válaszként levelükre, fegyvereseket küldött birtokaikra. Az első, tulajdonképpen két részből összetett említésről a levél tartalmának ismerete nélkül azt hihetnénk, hogy a legmesszebbmenőkig szeretetteljes rokoni kapcsolatot tükröz: »az mj βerelmes atiankfia ... Vgnotne aβoniom«.

Ez az említés most haragos-ironikus tartalommal telik meg. Ez a visszafojtott düh, elkeseredettség igazán a levélben található másik említésben robban ki, amelyben Telegdy Pál Ugnotnét csak mint »az hituan aβonj«-t emlegeti.

Ha Losonczy Annáról van szó, Báthory István még Telegdy Pálnál is sokkal indulatosabb. Általában csak »Vgnotné« néven emlegeti sógornőjét, de sokszor le sem írja nevét. Az *asszony* szó ebben a korban még többek között a legmagasabb tiszteletadás szava volt — Báthory két alkalommal használja Ugnotnéra utalva az *asszony* kifejezést, amelyből a megfelelő szövegkörnyezet hatására csak úgy süt a megvetés és a gyűlölet! A legjobban akkor ragadhatja el magát az ecsedi főúr, amikor kénytelen beismerni, hogy ő maga is tehetetlen a kedves rokonait kijátszó Losonczy Annával szemben: »igen alnak kuruane az«, »alnak kurua«», »cigani ez lotio«. [...]

Ismét érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy bár Báthory Várday Katával is vált leveleket Losonczy Anna-ügyben, erős kifejezésekre ezekben sose ragadhatja magát; az *asszonyi* főlnek nem való indulatos szavak kivétel nélkül a Telegdy Pálhoz írt levelekben vannak...» (i. m. 132—7).

Ugyanennek a forrásnak a történeti szociopragmatikai vizsgálata többek között a következő elméletek és szempontok alkalmazásával zajlana: a hatalom és szolidaritás kérdése (l. pl. ROGER BROWN — ALBERT GILMAN, A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAPP MÁRIA — SZÉPE GYÖRGY szerk., Társadalom és nyelv. Gondolat Kiadó, Bp., 1974. 357—88); a szerepek és az arculat (homlokzat) problematikája (l. pl. ERVING GOFFMAN, A homlokzatról. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., A szóbeli befolyásolás alapjai. II. kötet. Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 3—30); a pozitív és negatív udvariasság, arculatfenyegető aktusok kérdésköre (l. pl. PENELOPE BROWN — STEPHEN LEVINSON, Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: SÍKLAKI szerk. i. m. 31—115); nyelvhasználat és társadalmi nem összefüggése; implikáció; az előfeltevések elmélete stb.

Másik példaként PUSZTAI FERENCNEK a középmagyar kori beszélt nyelvet boszorkányperes jegyzőkönyvek alapján elemző írásából idézek a perszövegekbe bekerült indulatszavak, módosítószók, határozószók „a hangzó beszédnek (írásban később is nehezen

vagy töredékesen kifejezhető) hangzásbeli, intonációs stb. sajátosságait lexikai eszközzel érzékeltetik. — Külön részletezést, dokumentálást igényelne egyébként az is, hogy ezek a szavak (a vád vagy a védelem szándékával egyaránt) gyakran állnak a beszédészólam, az idézett szövegek, kulcsmondatok elején (ha nem is mindig a legelején); így mintegy »hangnemben előjegyzik« a továbbiakat: a mondanivaló pejoratív vagy amelioratív, békülékeny vagy támadó stb. voltát. Ebbeli szerepükben szoros párhuzamba állíthatók a megszólításokkal (és részben a köszönési formulákkal) is. Például: 1728: »amidőn a madarak csevegését hallotta, Rehu reájok pökdösvén mondotta nékik: — *piha kutyák*, hiába dicsíritek az istent, hiába, mert nem ad esőt, nem«; 1747: »Harmad nap múltván az Isten megadván a fatensnak az magzatot, mingyárt azon éjjel reáment a fátensre Gulyásné, az gyermekét akarta elvenni, mondván: — *hoc ide*, te kutyac; 1729: »Varga Jánosné ... mondja a fatensnek: — *lelkem szomszéd asszony*, ihon vagyon egy táskac» stb. (i. m. 382).

Ha a szerző megállapításait a pragmatika, a szociolingvisztika, a társalgás- és interakcióelemzés elméleti keretében gondolnánk tovább, nemcsak a kiemelt nyelvi elemeknek a megszólításokkal és köszönési formákkal való, és az idézetben már jelzett viszonyáról kapnánk nagy valószínűséggel árnyaltabb és kidolgozottabb képet, hanem a pragmatikai alapú szinkrón nyelvészetben gyakran vizsgált diskurzusjelölőket, árnyaló elemeket (töltelékelemeket, árnyaló partikulákat) is új, eddig (a magyar nyelvtörténetben legalábbis) nemigen kutatott, történeti oldalukról ismerhetnénk meg.

Az idézett és az idéettekhez hasonló megközelítésű írásokban sok egybecsengő, egymást sok szempontból kiegészítő, beszélt nyelvre (beszélt nyelv közeli nyelvváltozatra) vonatkozó megfigyelés van — ezek azonban egy, nálunk egyelőre még nem kialakult, tágabb értelmezési keret híján egymástól függetlenek (az esetleges kölcsönös egymásra hivatkozások ellenére is), és ezért az elsikkadás veszélyének jobban ki vannak téve. Kár lenne értük...

Talán a kevés és felemás példából is érzékelhető: két különböző nézőpontról van szó.

1. Az egyik továbbra is a nyelv r e n d s z e r k ö z p o n t ú szemléletének alapállásából, és alapvetően ezen belül maradván közelít egy viszonylag új területhez. A vizsgálat újszerű, mert az eddig elemzettekhez képest új a korszak (középmagyar); új a korpusz, már csak azért is, mivel új szövegtípusok jelennek meg (pl. jegyzőkönyvek, tanúvallomások stb.) — ennek következtében módosul a kutatások eddigi iránya: a figyelem a korábinál jobban irányul a beszélt nyelvi jelenségekre. Mivel ettől elválaszthatatlan, megjelenik a kontextus vizsgálata is, de inkább csak a rendszertani jelenségek („nyelven kívüli okainak”) értelmezéseként, illusztrációszerűen — a k e r e t ezért továbbra is a r e n d s z e r k ö z p o n t ú s á g, még ha a vizsgálat tárgyának sajátosságainál fogva nagyobb is a mozgástér. Az elsősorban szóképzélettani, jelentéstani, stilisztikai jellegű vizsgálatok (amelyek még beleférnek a rendszerközpontú szemléletmódba) alátámasztásában, értelmezésében és igazolásában bátrabban alkalmazhatók a múltban lezajlott egyes kommunikációs események körülményeinek adatai (már csak azért is, mert ilyenek egyáltalán végre vannak...).

2. A másik — pragmatikai — szemléletmód a nyelv tágabb körű funkcionalitásából indul ki, és a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit, a nyelv h a s z n á l a t rendszerű összefüggéseit vizsgálja, hiszen a nyelv a mindennapos verbális interakcióban realizálódik, és nem csupán az információközlésben, hanem a társas és társadalmi viszonyok létrehozásában, megkonstruálásában is alapvető szerepe van (vagyis a nyelv használata szociokommunikatív cselekvés). Így a nyelvi jelenségek leírása és magyarázata elképzelhetetlen a nyelvhasználat felől való kiindulás, a p r a g m a t i k a i f u n k c i o n a l i t á s mint elsődleges é r t e l m e z é s i e l v nélkül.

Itt nem egyszerűen hangsúlyeltolódásról van szó: ez egy másik nézőpont, amit ha elfogad a nyelvész, onnantól kezdve nemigen hagyhatja figyelmen kívül azokat a nagyhatású elméleteket és metódusokat, amelyek a szinkrón nyelvészetben erre a nézőpontra épültek.

Két kérdés továbbra is marad: 1. Mondhatják-e ugyanazt, juthatnak-e ugyanoda a két különböző alapállásból induló kutatók? 2. Mi a lényegi különbség a két megközelítési mód között?

Ezek megválaszolását a későbbiekre hagyom — előbb a cikk elején feltett másik kérdéssel foglalkozom részletesebben.

II. Mi a történeti szociopragmatika?

Magát a pragmatikát sem könnyű meghatározni. A „Nyelvi fogalmak kisszótára” (KUGLER NÓRA — TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., Korona Kiadó, Bp., 2000.) például azt írja: a pragmatika „a nyelvtudománynak az a része, amely a nyelvi megnyilatkozásoknak (mondatoknak, szövegrészeteknek) és a beszédhelyzeteknek a viszonyát kutatja”. ANDREAS JUCKER, akinek a tanulmányaira és az általa (is) szerkesztett kötetekre a továbbiakban többször fogok hivatkozni, a pragmatikát jóval általánosabban a nyelvhasználat tudományaként definiálja („the study of language in use” — Preface. In: ANDREAS H. JUCKER szerk., *Historical Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1995.). Ugyanabban a kötetben, ANDREAS JACOBS-szal együtt írt bevezetőjében megemlíti egy másik meghatározást is: a pragmatika „kutatói törekvések nagy, laza és rendezetlen gyűjteménye” („large, loose, and disorganized collection of research efforts” VERSCHUEREN — idézi: ANDREAS JACOBS — ANDREAS H. JUCKER, *The Historical Perspective in Pragmatics*. In: Andreas H. JUCKER szerk. i. m. 3). Semmiképpen sem áll szándékomban terminológiai kérdésekbe belemenni, ezért bár az utóbbi meghatározás érzékletesebben mutatja a tudományterület helyzetét, JUCKER definícióját veszem alapul, már csak azért is, mert a továbbiakban több ponton is az ő gondolatmenetét követem.

ANDREAS JUCKER szerkesztésében 1995-ben megjelent egy „Historical Pragmatics (Pragmatic Developments in the History of English)” című tanulmánykötet, majd 1999-ben egy másik: „Historical Dialogue Analysis” címmel, melyet JUCKER mellett GERD FRITZ és FRANZ LEBSANFT szerkesztett (John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia). E két kötet tanulmányainak segítségével igyekszem a továbbiakban bemutatni azt a tudományterületet, amit történeti pragmatikának/szociopragmatikának neveznek a szinte kizárólag külföldi szakirodalomban. JUCKER az összehasonlító pragmatikától, amely különböző nyelvek nyelvi és nyelvhasználati sajátosságait veti össze, jut el a történeti pragmatikához, amely ugyanannak a nyelvnek különböző történeti korszakaiban végzi el ezt az összehasonlítást.

Röviden ki kell térnem egy terminológiai kérdésre. A tanulmányban, mint ahogyan a címben is, sokszor a *történeti szociopragmatika* megnevezést használom. Ez tartalmában tökéletesen fedi a *történeti pragmatika* kifejezést. Amiért mégis gyakran a hosszabb, *szocio-* előtagú név mellett maradok, annak oka az, hogy világossá szeretném tenni, hol a helye ennek a megközelítési módnak a pragmatikán belül. Az egész nagy tudományterület, a pragmatika, melyhez a történetiség is hozzátartozik, viszonylag fiatal és kiforratlan, ugyanakkor már most olyan sok irányzata van, és azoknak annyi neve, hogy a tájékozódás megkönnyítése végett nem árt tisztázni: a történeti pragmatika, már csak történetisége, tehát empirikus jellege folytán is, nem az elméleti, általános (general pragmatics — GEOFFREY N. LEECH, *Principles of Pragmatics*. Longman, London and New York, 1983. 10) vonulatát képviseli elsősorban a pragmatikának, hanem azt, ami LEECH-nél a szociopragmatika és a „pragmanyelvészet” (pragmalinguistics, i. m. 10—1). Vagyis írásomban a továbbiakban történeti pragmatika és történeti szociopragmatika ugyanazt jelenti: a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára.

1. A történeti pragmatika mibenléte. — A már említett két tanulmánykötet címe magyarul: „Történeti pragmatika” és „Történeti dialóguselemzés”. Ez utóbbi is történeti pragmatika: a dialóguselemzés megnevezés nem újabb diszciplínát, hanem a szemléletmód kiterjesztését jelöli. A szerkesztők rögtön a bevezető tanulmány elején nyilvánvalóvá teszik ezt, mondván: lényegében minden nyelvhasználat dialógus, hiszen a beszélők vagy írók azért használják a nyelvet, hogy egy valóságos, lehetséges vagy elképzelt címmel kommunikáljanak (JUCKER—FRITZ—LEBSANFT szerk. i. m. 1). Bár ez a dialógus fogalmának meglehetősen tág értelmezése, hiszen nyilvánvalóan van különbség egy dialógusnak inkább csak áttételesen értelmezhető szöveg és egy ténylegesen lezajlott interakció, tehát mondjuk egy végrendelet vagy egy boszorkányper bíró — tanú párbeszéde között, úgy gondolom, nem szorul hosszas bizonygatásra, hogy ez a nézőpont, amely eddig alig jelent meg a nyelvtörténeti kutatásokban, milyen perspektívákat nyithatna...

A „Historical Pragmatics” c. tanulmánykötet bevezetőjében a JACOBS—JUCKER szerzőpáros igyekszik megragadni a történeti pragmatika mibenlétét. Azt, hogy ez nem is olyan egyszerű, illetve hogy ehhez a diszciplínához többfelől is el lehet jutni, jól mutatja az a terminus-özön, amely a bevezetés első négy lapját elárasztja (a fordítás csak tovább bonyolítaná a helyzetet, ezért az egyszerűség kedvéért idézem angolul): historical pragmatics, diachronic pragmatics, pragmatic historical linguistics, historical linguistic pragmatics, pragmatic perspective to historical linguistics, pramgahistorical linguistics, pramgahistorical linguistic perspective, historical dimension to pragmatics, historical pragmatic perspective és pragmaphology. Ha ebbe a kavalkádba belekalkuláljuk azt, hogy itt egy helyét és „identitását” még javában kereső nagyon fiatal tudományterülettel, valamint a magyar nyelvtörténeti és az angolszász nyelvészeti tudományos stílus nem elhanyagolható különbségeivel is szembesülünk, látni fogjuk, hogy a helyzet nem olyan riasztó, mint amilyenek látszik.

Valójában arról van szó, hogy a történeti pragmatika magában foglalja a pragmatikai szemléletmódot és módszereket alkalmazó történeti nyelvészetet éppúgy, mint a történetiségbe mint új dimenzióba belemerülő pragmatikát — melyek más kiindulóponttal és a vizsgálat során máshová helyezett hangsúllyal, de végső soron ugyanoda érkeznek el. Vagyis: a szerzők meghatározásában: „Historical pragmatics deals with changes in the linguistic structure resulting from altered communicative needs which are due to changes in the social structure” (JACOBS—JUCKER i. m. 6). Tehát: a nyelvi szerkezetek változnak — ennek háttérében a kommunikációs szükségletek változása áll — ezt viszont a társadalmi szerkezet változásai okozzák.

2. Helye a nyelv komplex történeti vizsgálatán belül. — Ez eléggé általános megfogalmazás. Egy lehetséges módja a történeti pragmatika elhelyezésének a nyelv komplex történeti vizsgálatán belül a már említett MATTHEIER-i modellben látható (pl. in: MAITZ i. m. 507—8).

Két, történeti pragmatikai kutatásokkal foglalkozó szerző, JONATHAN CULPEPER és DAWN ARCHER az érintkező területek különbségét abban látja, hogy hagyományosan a pragmatika a nyelvhasználatot elsősorban a kontextusban vizsgálja, míg a szociolingvisztika érdeklődése főleg a nyelvváltozatok felé irányul, és a nyelv és a beszélőközösségek kapcsolatát kutatja, kevesebb figyelmet szentelve nyelv és kontextus dinamikus interakciójának. A történeti nyelvészet figyelmének középpontjában a rekonstruált nyelvi formák állnak. A korpusz nyelvészet a szöveggel és a vele együtt megjelenő „társ-szöveggel” (text and co-text), a nyelvi formák közötti viszonytal (pl. kollokációk) foglalkozik (DAWN ARCHER — JONATHAN CULPEPER, Sociopragmatic annotation: New directions and possibilities in historical corpus linguistics. In: A. WILSON—P. RAYSON—A. M. MCENERY szerk., Cor-

pus Linguistics by the Lune: A Festschrift for Geoffrey Leech. Peter Lang, Frankfurt/Main, 2003. 37—58).

Talán nem fölösleges az sem, ha a hagyományos nyelvtörténeti szemléletmód felől közelítve és egyelőre alkalmazva a nem túl szerencsés „külső—belső” terminológiát, próbálom megfogalmazni azt, ami véleményem szerint a lényege lenne a történeti szociopragmatikának.

Ha azt mondjuk, hogy a nyelvrendszer története a „belső” nyelvtörténet; a nyelvet beszélő közösséget ért művelődéstörténeti, történelmi, társadalmi hatások, az egyes beszélőközösségek egymásra gyakorolt hatása stb. pedig a „külső” nyelvtörténet, akkor a történeti (szocio)pragmatika az, ami a kettő között van. Ez a diszciplína a beszélők hétköznapi verbális — a nyelvtörténet esetében persze „írott beszélt nyelvi” (PUSZTAI FERENC terminusa) — interakciójának vizsgálatán keresztül nyomon követi, hogyan ér össze és realizálódik a nyelvet használóban a nyelvi rendszer és a nyelvhasználatot meghatározó tényezők halmaza, hogyan működnek ezek együtt és kölcsönhatásban. Vagyis: jó esetben benne van a „külső” és a „belső” nyelvtörténet is — és úgy, ahogy az életben is működik: a kommunikáló felek napi gyakorlatában, „szervesülve”.

3. Alkalmazási területei. — A történeti pragmatika alkalmazásának helyeiről és módjáról a következő rajzolódik ki.

A szövegek kifejezetten nyelvi-pragmatikai vizsgálatától valamelyest különválnak az ún. pragmafiliológia (pragmaphilology), amely a történeti szövegek, a nyelvemlékek kontextusával foglalkozik, beleértve a szöveg funkcióját, célját, előállításának és befogadásának fizikai és társadalmi hátterét és módjait, valamint a feladó és a címzett körülményeinek, társadalmi helyzetének és személyes kapcsolatának felderítését. (Példák a „Historical Pragmatics” kötetből: Punctuation: And — 'Pragmatics'; Wills and Will-Making in 16th and 17th Century England: Some Pragmatic Aspects.)

A nyelvi-pragmatikai vizsgálatok aszerint oszlanak két, egyébként sokszor nem is szétválasztható csoportra, hogy a kiindulópontjuk nyelvi forma-e vagy pedig beszédfunkció. Az előbbi, a formától a funkcióig jutó „feltérképezési” mód (form-to-function mapping) elindulhat például vonatkozó névmásoktól, lexikai elemektől vagy diskurzusjelölőktől, tehát sok esetben grammatikai kategóriáktól, ezek jelentik egyúttal az összehasonlítás alapját — és így jut el azok korszakonként változó pragmatikai funkcióiig. (Példa: Pragmatic Constraints to Word Order, and Word-Order Change in English; Diachronic Analysis of Japanese Discourse Markers stb.)

A funkciótól a formáig haladó vizsgálat (function-to-form mapping) kezdete és az összehasonlítás alapja lehet egy speciális beszédaktus vagy mondjuk az udvariasság, célja pedig az, hogy ezeknek a funkcióknak a diakroniában más-más (sokszor grammatikai, pl. névmások) formát öltő megvalósulását derítse föl. (Példa: Linguistic Politeness Strategies in Shakespeare's Plays; Discourse Strategies in Early Modern English Travelogues; Constraints on Politeness: The Pragmatics of Address Formulae in Early English Correspondence stb.)

Természetesen mindkét esetben előfordul, hogy a forma is és a funkció is változik az időben, ezért aztán nem is lehet éles határvonalat húzni a két megközelítési mód között.

4. Rendszertörténet és pragmatika egybeépülésének lehetőségei. — Hogyan épülhet egybe a konkrét történeti szociopragmatikai kutatásokban a rendszertörténet — a grammatika — és a nyelv mindennapi „természetes működésének” tanulmányozása?

Az előzőekből már látható, hogy akár a formától a funkcióig, akár a funkciótól a formáig haladó történeti pragmatikai kutatásokat nézzük, mindegyikben fontos helye van a nyelvi rendszernek: vagy kiindulópontként, vagy végpontként, egészen le a morfémáig bármelyik szintje lehet meghatározó eleme a vizsgálatoknak. A nyelvi rendszernek és történetének feltárása és alapos ismerete alapfeltétele a kutatásoknak. A nyelvhasználat szempontú megközelítés persze sokszor a hagyományos szófaji kategorizálástól eltérően csoportosítja a nyelvi elemeket: például a diskurzusjelölők kategóriájába módosítószók, határozószók, kötőszók, indulatszók, igék stb. csoportosulnak — de éppen ez a más nézőpontú csoportosítás és az így keletkezett csoportok vizsgálata nyomán leszűrt következtetések adhatnak újabb értelmezésekre lehetőséget. Vagyis egy eddig csak ritkán felmerülő kérdés alapkérdéssé lép elő: hogyan függ össze a grammatikai szerkezet változása a pragmatikai tényezőkkel?

Mondhatjuk tehát: a történeti pragmatikában a rendszertörténet és a nyelvhasználat-történet nem lehet meg egymás nélkül — egymásra és egymásba épülnek, egymást értelmezik.

5. Források és adatok. — A történeti pragmatika legproblematisabb része az adatok kérdése. Először is: mi számít forrásnak?

A nyelvhasználat történetiségét kutatók jó része az írásos nyelvemlékeket nem úgy tekinti, mint az „igazi”, vagyis beszélt nyelv tökéletlen utánpótlását, hanem mint a kommunikáció „alanyi jogú” megtestesítőit. Ekképpen a pragmatikai vizsgálat tárgyának tekintik a tanúvallomásokon és a (főleg magán)leveleken kívül az irodalmi szövegeket, elsősorban a drámákat, a végrendeleteket, a régi nyelvtanokat, a korabeli illemtankönyveket, társalgási útmutatókat, nyelvkönyveket is.

A (szinkrón) pragmatika döntően beszélt nyelvvel foglalkozik. A történeti pragmatika kutatója kizárólag írott nyelvi forrásokra támaszkodhat. Bár ez a tény a szinkrón nyelvészekhez képest kétségtelenül „hátrányos helyzetbe” hozza, úgy gondolom, ez a helyzet korántsem olyan reménytelen, mint ahogyan MAITZ PÉTER és MOLNÁR ANNA látja: „...az orális kommunikációból és annak szövegeiből eredeti formájukban egyáltalán semmi nem maradt ránk.” (MAITZ—MOLNÁR i. m. 333); illetve: „...mindaz, amit a konverzáció történetéről megtudhatunk, csak annak a néhány — kevésbé prototipikus — konverzációnak (pl. drámai dialógusnak vagy parlamenti vitának) az elemzéséből származhat, amelyeket valamilyen oknál (pl. intenciójuknál, előre ismert jelentőségüknél stb.) fogva feljegyeztek.” (i. m. 334). Tanulmányukban a szerzők érdekes módon egyáltalán nem tesznek említést jegyzőkönyvekről, tanúvallomásokról, pedig például a középmagyar kori boszorkányperek jegyzőkönyveiről szólva, PUSZTAI FERENCet idézve „Azt is mondhatjuk, hogy a tanúvallomások egy része annyira hitelesnek, a tanú elmondott szavait híven rögzítőnek mutatkozik, hogy helyesebb »leírt (beszélt) nyelvnek« és nem (beszélt nyelvi elemeket is hordozó, őrző) írott nyelvnek tekintenünk.” (PUSZTAI i. m. 358). Természetesen bármennyire életszerűek is ezek az anyagok, több tényező miatt sem vehetik fel a versenyt a mai, videofelvételeken alapuló, transzkripcióban közzétett adatokkal — de nem is ez a cél. Nyilvánvaló, hogy a modern társalgáselemzés bizonyos elemeiről és az általa feltárható kép teljességéről eleve le kell mondania a történeti szociopragmatikával foglalkozónak — de például a középmagyar kor orális kommunikációjáról egy bár hiányos, de a mainál mindenképpen és számottevően gazdagabb tudásra szert tenni a segítségével, úgy vélem, korántsem utópisztikus vállalkozás. (Sokat segítenek ebben a — főleg a peranyagokban — nem ritkán fellelhető metanyelvi, metapragmatikai megjegyzések és utalások is.)

További problémát jelent a szövegek szituációs kontextusának (beszédhelyzeti körülményeinek) felderítése is, mivel ezekről többnyire csak hiányos adatok állnak rendelkezésünkre. A minél több, pontosabb és árnyaltabb elemzést lehetővé tévő adat össze-

gyűjtése, ha fáradtságos feladat is, nem lehetetlen, még a történeti anyagban sem. Például az angol nyelvnek már meglehetősen korai korszakaiból is készült számítógépes korpusz. Bár hasonló korpuszban itthon egyelőre csak reménykedhetünk, a számítógépes adatkezelésre kidolgozott szempontok jó néhány alkalmazható a manuális munkában is, ezért érdemes egyet-kettőt megnézni közülük.

DAWN ARCHER és JONATHAN CULPEPER szociopragmatikai annotációról szóló tanulmányukban (ARCHER—CULPEPER i. m.) olyan számítógépes programot mutatnak be, amely feldolgozza nemcsak a hagyományos szociolingvisztikai változókat, mint például kor, nem és társadalmi helyzet, hanem a pragmatikai szerep kategóriáját is bevezeti. Egyforma hangsúllyal kezelik a beszélőre és a címzett(ek)re vonatkozó adatokat. Mivel történeti anyagon dolgoznak, a kategóriákat — pl. társadalmi státusz — úgy állították fel, hogy tükrözzék a kortársak ezekkel kapcsolatos általános vélekedését, a tényleges korabeli helyzetet.

Az életkor megállapításánál például a kora modern angol kori átlagos emberi életút mérföldköveit vették figyelembe, úgymint: első házasságkötés ideje (kb. a húszas évek közepe), vagy a szakmában való fontos előrelépés ideje (pl. bírói kinevezés — ami a középkorúságnál előbb nem történhetett meg) stb. Árnyalják a szerep kategóriáját is, ennek megfelelően van tevékenységi szerep (activity role — pl. tanú), rokonsági szerep (kinship role — pl. feleség), társadalmi szerep (social role — pl. szolga), dramatikus szerep (dramatic role — pl. csábító). Fontosnak tartják, hogy a vizsgálat során — az annotáció segítségével — „megnyilatkozásról megnyilatkozásra” követhető legyen a beszélő és címzettjeinek interakciója.

Röviden összegezve: bizonyosan, és tanulmányok által már bizonyítottan vizsgálhatók történeti anyagon is a beszédaktusok, a diskurzusjelölők, az udvariasság jelensége (arculat stb.), implikátúra és előfeltevés, az együttműködési alapelv kérdésköre stb.

III. Miben ad mást — ad-e többet — a történeti szociopragmatika, mint a rendszerközpontú nyelvtörténet?

Jó okkal feltételezhetjük, hogy a nyelvhasználat felől nézve új megvilágításba kerül a nyelvi rendszer, a grammatikai változások története. Valószínű, hogy jó néhány (pl. morfématörténeti, mondattörténeti stb.) kérdésben közelebb jutunk a lehetséges válaszhoz (például „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban is alkalmazott előfordulási, gyakorisági statisztikák kellő mélységű értelmezésében).

Régi, sokszor emlegetett probléma, hogy a korábbi korszakok (pl. ómagyar kor) beszélt nyelvi — mondhatni természetes nyelvi — állapotáról jóformán semmit sem tudunk, mert az ómagyar kori nyelvről tett megállapításainkat szinte kizárólag eredetileg is írásbelinek szánt szövegek alapján tesszük, és csak annyit sejtünk, hogy azért ez meglehetősen nagy mértékben eltérhetett a korabeli és a beszélők tömegei által használt nyelvtől. Ennek a problémának a súlyosságán minden bizonnyal enyhít az, amit PUSZTAI FERENC fogalmaz meg: „Természetesen a középmagyar nyelvemlékekben megragadható beszélt nyelvi jelenségek a korábbi szinkroniára is visszavetítendőek, hiszen aligha kétséges, hogy ezek jó része nem ekkor keletkezett, hanem — a jegyzőkönyvjellegnek, a szövegtípusjegyeknek megfelelően — csak ekkor került be számos példában és változatban az írott nyelvbe.” (PUSZTAI i. m. 381).

Ezt továbbgondolva, és figyelembe véve a sokak által idézett azonosság elvét (uniformitarian principle — pl. SUSAN ROMAINE, Socio-Historical Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge, 1982. 122; SÁNDOR KLÁRA i. m. in: SÁNDOR KLÁRA szerk. i. m. 66), vagyis hogy a múltban történt nyelvi változások lényegében úgy zajlottak, mint a ma folyamatban lévő, jól megfigyelhető és leírható nyelvi változási folyamatok, tehát

sok esetben bátran alkalmazható a szinkrón szociolingvisztika egyes következtetéseinek analógiája — akkor nem szükséges tovább magyarázni, hogy miért nyithat óriási perspektívákat a nyelvtörténetírásban a történeti szociopragmatika.

Visszakanyarodva a tanulmány elején leírtakhoz: azt a véleményt osztom, amely szerint a nyelvtörténet kompetenciájába föltétlenül beletartozik a magyarázat, az okok lehető legteljesebb felderítése is — már csak azért is, mert akárcsak az emberi testben és lélekben, az emberi nyelvben is végső soron „minden mindennel összefügg”.

Végülis mi a lényeges eltérés a középmagyar kori beszélt nyelvet rendszerszemléletű megközelítésben vagy pragmatikai megközelítésben vizsgáló munkák között?

Az, hogy a rendszerszemléletű egy idő után már nem teszi fel a Miért? kérdést — nem is teheti fel, mert azzal már kimenne a rendszervizsgálat hatóköréből. Ahhoz, hogy folytathassa a kérdésfeltevést, egy másik nézőpontot is magáévá kell tennie. Csak két rövid példa egy XVI—XVII. századi politikusok leveleit vizsgáló tanulmányból: „a közlési szituáció (ki kinek ír) láthatóan befolyásolja a frazéma-használatot”; vagy — az enyhébb becsmérő szók használatáról írva — „az *eb* és frazeológiája, úgy látszik, személyválogatás nélkül használható volt bárki írt bárkinek.” (B. GERGELY i. m. 195—6). Mindkét megállapítás után kívánczozna a kérdés: Miért? — de ennek feltevése és a megválaszolására irányuló szándék egy alapvetően nem pragmatikai megközelítésű írásból elmarad.

A pragmatikai szemléletmódot is bevonva a nyelv történetének kutatásába, bátrabban lehet feltenni a Miért? kezdetű kérdéseket, mert nagyobb az esély, hogy közelebb jutunk a válaszhoz, mintha csak a rendszertörténet vagy csak a „külső” nyelvtörténet felől közelítenénk. SÁNDOR KLÁRA idézi LABOVOT: „...szükségszerűen torzítja tudásunkat, ha egy-egy nyelvi jelenséget két részletben próbálunk elemezni: a »külső« és a »belső« nyelvészeti eredményeinek összege nem lesz azonos azokkal az eredményekkel, amelyeket a nyelvész akkor kap, ha a nyelvet természetes működése közben tanulmányozza” (in: SÁNDOR KLÁRA szerk. i. m. 58).

Maradt még egy kérdés megválaszolatlanul: amikor a beszélt nyelv történeti vizsgálatáról van szó, a két különböző iskola/paradigma kutatói, a rendszerszemléletű és a pragmatikai kiindulású, valóban ugyanazt mondják-e — mondhatják-e ugyanazt; ugyanazokra a következtetésekre jutnak-e — juthatnak-e ugyanazokra a következtetésekre; ugyanolyan esetleges összefüggéseket tárhatnak-e fel, annak ellenére, hogy más-más nézőpontról indulnak és különböző módszerekkel dolgoznak?

Ez nagyon is valódi és nyitott kérdés, mivel nálunk még sem a magyar nyelvtörténeti hagyományokban inkább gyökerező rendszertörténeti kiindulású közép- és kora újmagyar kori beszélt nyelvi kutatásoknak, sem a még újdonságnak számító történeti pragmatikaiaknak nincs annyi konkrét eredménye, hogy a kérdés felelősséggel megválaszolható lehessen (az előbbinek még nagyon kevés, az utóbbinak — tudomásom szerint — semmi).

Most úgy gondolom, hogy valószínűleg nem érkezik ugyanoda a két különböző irányból induló kutatás. Ha egy alapvetően funkcionális kérdésnek eredünk a nyomába, és ezt a pragmatika elméleti és gyakorlati bázisáról kiindulva tesszük, akkor már eleve úgy indulunk, hogy tudjuk és elfogadjuk, hogy a konkrét problematika része annak a rendszernek és az összefüggések azon hálózatának, amelyet a szinkrón pragmatika — a „fordulat” óta, az elmúlt 30-40 évben — a nyelvhasználatról feltárt és bizonyított. A kutató problémájának ez a beágyazottsága nem jobb vagy rosszabb, hanem más ívű következtetések levonására ad lehetőséget, mint a rendszerközpontú-rendszertörténeti beágyazottság.

A tanulmány elején föltett kérdésre — szükség van-e a magyar nyelvtörténet másfajta megközelítésére? — azt válaszolom, hogy igen. De nem szemléletváltásra, hanem szemléletbővítésre gondolok. Annál is inkább, mivel úgy látom: a történeti pragmatika pontosan ezt jelentené vagy jelenthetné. Azaz: nem egy új diszciplína felka-

pását, alkalmazását és egyúttal a régi elvetését, hanem egy egyszerű lehetőséget. Annak a lehetőségét, hogy lehet szabadon közlekedni két paradigma, nyelvészeti megközelítési mód között.

Ez nyilván tudományszemléleti kérdés is. Mi a fontosabb: a paradigmák, szemléletmódok „tiszán tartása”, vagyis következetes és kizárólagos alkalmazása, vagy az egymás után feltett kérdések, amelyek nyomán át kell menni más iskolákba, szemléletmódokba — és ez esetleg azzal jár, hogy keveredni fognak a szempontok és nézőpontok, és bizonytalan, hogy ebből a keveredésből káosz vagy éppen egy új rend fog-e kibontakozni?

Ez a sokat hangoztatott interdiszciplinaritás korában álnaív vagy elkésett kérdésnek tűnhet, de tapasztalataim szerint nem az. A nyelvészet ugyanis azzal a kínos ellentmondással küzd, hogy, egyfelől, lévén tudomány, mindennél többre tartja a korrekot, alapos, tényhű feltárást és a világos, következetes, egyértelmű érvelést; másfelől viszont vizsgálatának tárgya a bonyolult, hétköznapi értelemben következtelen, egyértelműnek és egyértelműen a legritkább esetben értelmezhető emberi produktum, a nyelv... Így aztán meglehetősen groteszk helyzetekbe keveredünk lépten-nyomon: minden nyelvészeti iskola a saját, a többiekétől eltérő szűkebb szakmai nyelvezetén következetesen mondja a magáét, miközben a felek időnként már egymást sem értik, a kicsit is kívülálló meg észre sem veszi, hogy voltaképpen mindannyian ugyanarról a dologról beszélnek, csak más-más irányból közelítenek felé. Ebben a kérdésben addig valószínűleg nem is lesz igazán jó megoldás, amíg számunkra fontosabb a saját paradigma konzekvens és kizárólagos alkalmazásából fakadó megnyugtató egyértelműség és következetesség, mint annak a tudomásul vétele, hogy az az egy, közösen vizsgált dolog, a nyelv, minden, csak nem tiszta és egyértelmű, és egy nézőpont felől sosem fogunk közelebb jutni a „megmagyarázásához” — mert nincs az a nyelvészeti paradigma, amelybe a nyelvvel kapcsolatos összefüggések hálózata beleygőmőszölhető lenne.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a kérdés a lényeg, melyet a nyelvhasználat tal szervelesen összefonódó nyelvről teszünk fel, és az a cél, hogy minél messzebb jussunk a kérdés megválaszolásában. És ennek érdekében a miértekre kíváncsi kutató, aki mindkét paradigmában szabadon és otthonosan közlekedik, mindkettőből azokat az eszközöket alkalmazza és képes egymással összhangban alkalmazni, amelyek az éppen adott vizsgálatot, illetve a vizsgálat célját: a konkrét problematika lehető legmélyebb megismerését segítik.

Talán egy hasonlat jobban megvilágítja, hogy miben látom a történeti pragmatika lényegét. Ha mindannyiunk érdeklődésének tárgyát, a nyelvet úgy képzeljük el, mint egy háromdimenziós tárgyat egy sötét szobában, akkor az egyes nyelvészeti megközelítési módokra úgy gondolhatunk, mint egy-egy lámpára, amelyek mindegyike egy-egy kis részletet világít meg a fénykörével ebből a sötét és rejtelmes tárgyból. A nyelvet kutatók általában megállapodnak egy-egy lámpa mögött, és onnan nézelődnek, mert a vizsgált objektumnak még azon a kis részén is, amelyet választott lámpájuk megvilágít, annyi néznievaló van, hogy akár egy életet el lehet ott tölteni. Persze át lehet menni idővel másik lámpa mögé, ha ennek valamilyen okból szükségét érzi a kutató. Véleményem és reményeim szerint a történeti pragmatika nem azt jelenti, hogy egy újabb lámpát gyújtunk. Hanem sokkal inkább azt, hogy ha mondjuk a rendszerszemléletű nyelvtörténet egy ilyen lámpa a sokból, a pragmatika meg egy másik, akkor a történeti szociopragmatika azt jelenti, hogy miután mindkét lámpa mögött nézelődtünk, mindkét lámpa fényénél vizsgáltuk a kérdésünket, egy lépésnyit eltávolodunk mindkettőtől, és ebből a távolságból remélhetőleg meglátunk olyasmit is, amit a két fénykör együttes fénye mutathat csak meg...

**Historical sociopragmatics:
a new approach to the study of the history of Hungarian**

It is both timely and imperative to renew the traditional system-centred approach to historical linguistics primarily focusing on Ancient Hungarian and Old Hungarian and supplement it with usage-centred research based on Middle Hungarian sources (like records of evidence in witchcraft trials). One possible way of doing that is offered by historical (socio)pragmatics, a line of study little known at present within Hungarian linguistics. Although a systematic application of (synchronically tried-and-true, all but classical) pragmatic theories and methods to historical material may come up against unforeseeable or even unresolvable difficulties, such “experimentation” is a promising enterprise: the pragmatic point of view and the theories built on it may provide historical investigations with a framework that can not only be expected to yield new conclusions but also to throw new light upon familiar facts of language history.

ZSÓFIA SÁROSI